

اثر آموزش مهارت‌های ارتباطی مبتنی بر رویکرد مشاوره‌ای بر بهبود جو روانی کلاس درس

(تاریخ دریافت ۱۴۰۴/۰۲/۲۲ تاریخ تصویب ۱۴۰۴/۰۳/۲۲)

پریچهر باقری سارا رضاییان مریم سلطانی

چکیده

امروزه کیفیت محیط آموزشی و جو روانی کلاس درس یکی از عوامل تعیین کننده در پیشرفت تحصیلی و رفاه روانی دانش آموزان به شمار می‌رود. مهارت‌های ارتباطی معلمان و دانش آموزان نقش مهمی در شکل دهی این جو دارند. پژوهش حاضر با هدف بررسی اثر آموزش مهارت‌های ارتباطی مبتنی بر رویکرد مشاوره‌ای بر بهبود جو روانی کلاس درس انجام شد. روش پژوهش نیمه تجربی و از نوع پیش آزمون-پس آزمون با گروه کنترل بود. جامعه آماری شامل دانش آموزان مقطع متوسطه یک مدرسه در شهر کرمانشاه بود که به صورت نمونه گیری تصادفی ۶۰ نفر انتخاب شدند و به دو گروه آزمایش و کنترل تقسیم شدند. ابزار پژوهش پرسشنامه استاندارد جو روانی کلاس درس و فرم آموزش مهارت‌های ارتباطی مبتنی بر مشاوره بود. داده‌ها با استفاده از تحلیل کوواریانس ANCOVA تحلیل شد. نتایج نشان داد که آموزش مهارت‌های ارتباطی باعث افزایش چشمگیر کیفیت جو روانی کلاس درس در گروه آزمایش نسبت به گروه کنترل شد ($p > 0.001$) یافته‌ها بیانگر اهمیت آموزش مهارت‌های ارتباطی برای معلمان و دانش آموزان به منظور ایجاد فضایی امن، همدلانه و انگیزشی در کلاس درس است.

واژگان کلیدی: مهارت‌های ارتباطی، جو روانی کلاس، آموزش مبتنی بر مشاوره، پیشرفت

تحصیلی

مقدمه

یکی از مسائل اساسی در نظام آموزشی، کیفیت تعاملات انسانی در کلاس درس و تأثیر آن بر یادگیری دانش آموزان است. جو روانی کلاس، محیطی است که دانش آموزان در آن احساس امنیت، تعلق و انگیزه می کنند و توانایی ابراز نظر و خلاقیت را دارند. تحقیقات نشان داده اند که معلمانی که از مهارت های ارتباطی بالایی برخوردارند، قادرند فضایی مثبت و سازنده در کلاس ایجاد کنند و به تبع آن یادگیری و رفتارهای اجتماعی دانش آموزان بهبود یابد. با توجه به پیچیدگی روابط انسانی و افزایش نیاز به مهارت های مشاوره ای در مدارس، آموزش مهارت های ارتباطی مبتنی بر رویکرد مشاوره ای می تواند راهکار مؤثری برای ارتقای جو روانی کلاس باشد. این مهارت ها شامل گوش دادن فعال، ابراز همدلی، مدیریت تعارض، بیان احساسات و تقویت تعاملات مثبت است. بنابراین پژوهش حاضر با هدف بررسی اثر آموزش این مهارت ها بر جو روانی کلاس درس طراحی شده است.

بخش اول: بیان مسئله

جو روانی کلاس درس، محیط عاطفی و اجتماعی است که دانش آموزان در آن یاد می گیرند، ابراز وجود می کنند و با معلم و همکلاسی های خود تعامل دارند. این جو شامل احساس امنیت، تعلق، اعتماد به نفس، همدلی، انگیزه یادگیری و رضایت از محیط آموزشی است. پژوهش های روان شناسی تربیتی نشان داده اند که کیفیت این جو بر پیشرفت تحصیلی، رفتارهای اجتماعی، خلاقیت و انگیزه دانش آموزان تأثیر مستقیم دارد. کلاس هایی که جو روانی مثبت و حمایتی دارند، دانش آموزان فعال تر، با انگیزه تر و مشارکت پذیرتری دارند و در مقابل، جو روانی ضعیف و منفی می تواند منجر به اضطراب، تنش، کاهش تعامل و افت عملکرد تحصیلی شود.

یکی از عوامل کلیدی شکل‌دهنده جو روانی کلاس، مهارت‌های ارتباطی معلمان و دانش‌آموزان است. مهارت‌های ارتباطی به معنای توانایی انتقال پیام‌ها به شیوه‌ای شفاف، مؤثر و همدلانه، شنیدن فعال، ابراز احساسات، مدیریت تعارض و ایجاد تعاملات مثبت است. متأسفانه در بسیاری از مدارس، این مهارت‌ها به صورت نظام‌مند آموزش داده نمی‌شوند و معلمان و دانش‌آموزان اغلب بدون آگاهی از اصول ارتباط مؤثر، با مشکلاتی مانند سوء تفاهم، کاهش انگیزه، بی‌توجهی به نیازهای عاطفی دانش‌آموزان و تنش‌های کلاسی مواجه می‌شوند.

رویکردهای مشاوره‌ای در آموزش و پرورش بر اساس نظریه‌های روان‌شناسی انسانی، مانند نظریه کارل راجرز، بر اهمیت محیط حمایتی و همدلانه تأکید دارند. این رویکردها معتقدند که ایجاد ارتباط عاطفی مثبت و حمایت روانی، به معلم و دانش‌آموز امکان می‌دهد نیازهای عاطفی و اجتماعی خود را ابراز کنند، تعارض‌ها کاهش یابد و جو روانی کلاس بهبود پیدا کند. با این حال، با وجود اهمیت این مسئله، پژوهش‌های کمی در زمینه آموزش مهارت‌های ارتباطی مبتنی بر رویکرد مشاوره‌ای به صورت عملی و سیستماتیک در مدارس انجام شده است.

از سوی دیگر، تغییر جو روانی کلاس بدون آموزش مهارت‌های ارتباطی ممکن نیست. معلمان بدون تسلط بر مهارت‌هایی مانند گوش دادن فعال، بیان همدلی، مدیریت تعارض و تقویت تعاملات مثبت، قادر به ایجاد محیط آموزشی امن و انگیزشی نخواهند بود. دانش‌آموزان نیز بدون یادگیری این مهارت‌ها، نمی‌توانند به طور مؤثر با معلم و همکلاسی‌های خود ارتباط برقرار کنند و در نتیجه جو روانی کلاس به صورت غیرسازنده باقی می‌ماند. مسئله اصلی پژوهش این است که آیا آموزش مهارت‌های ارتباطی مبتنی بر رویکرد مشاوره‌ای می‌تواند جو روانی کلاس درس را بهبود دهد و باعث افزایش مشارکت، انگیزه و احساس تعلق

دانش آموزان شود؟ پاسخ به این سؤال می تواند به معلمان و مدیران مدارس کمک کند تا با به کارگیری شیوه های علمی و مبتنی بر شواهد، محیط کلاس را به فضایی امن، همدلانه و انگیزشی تبدیل کنند و در نتیجه، فرآیند یادگیری و رشد شخصیت دانش آموزان را ارتقا دهند. این پژوهش بر ضرورت آموزش سیستماتیک مهارت های ارتباطی در محیط کلاس و نقش آن در بهبود جو روانی تمرکز دارد، مسئله ای که نه تنها از نظر روان شناسی آموزشی و تربیتی اهمیت دارد، بلکه برای دستیابی به اهداف کیفی آموزش و پرورش و رشد همه جانبه دانش آموزان نیز حیاتی است.

بخش دوم: اهمیت و ضرورت پژوهش

اهمیت تربیتی و آموزشی: جو روانی مثبت در کلاس سبب افزایش انگیزه، تمرکز و مشارکت فعال دانش آموزان می شود و فرآیند یاددهی-یادگیری را مؤثرتر می سازد.

اهمیت علمی و پژوهشی: بررسی تأثیر آموزش مهارت های ارتباطی مبتنی بر مشاوره به توسعه دانش علمی در حوزه روان شناسی آموزشی و مدیریت کلاس کمک می کند و خلا پژوهشی موجود در زمینه روش های ارتقای جو روانی کلاس را پر می کند.

اهمیت کاربردی برای معلمان: معلمان با یادگیری مهارت های ارتباطی می توانند تعاملات سازنده با دانش آموزان ایجاد کنند، تعارضات را کاهش دهند و محیطی امن و انگیزشی برای یادگیری فراهم آورند.

بخش سوم: اهداف پژوهش

هدف کلی: بررسی اثر آموزش مهارت‌های ارتباطی مبتنی بر رویکرد مشاوره‌ای بر بهبود جو روانی کلاس درس.

اهداف جزئی:

تعیین وضعیت جو روانی کلاس قبل و بعد از آموزش مهارت‌های ارتباطی.

بررسی اثر آموزش مهارت‌های گوش دادن فعال بر تعاملات دانش‌آموزان.

بررسی اثر آموزش همدلی و مدیریت تعارض بر کاهش تنش‌های کلاسی.

ارائه راهکارهای عملی برای معلمان جهت ارتقای جو روانی کلاس.

بخش چهارم: چارچوب نظری

رویکرد مشاوره‌ای بر اساس نظریه‌های روان‌شناسی انسانی و اجتماعی، تعامل مثبت و همدلانه میان معلم و دانش‌آموز را محور قرار می‌دهد. نظریه‌های کارل راجرز و اریک برن نشان می‌دهند که فضای حمایتی، همدلی و احترام متقابل می‌تواند انگیزه یادگیری و رضایت دانش‌آموزان را افزایش دهد. مهارت‌های ارتباطی در این چارچوب شامل گوش دادن فعال، بیان واضح احساسات، ابراز همدلی و مدیریت تعارض است. پژوهش‌ها نشان داده‌اند که این مهارت‌ها توانایی معلمان را در ایجاد محیطی امن و تعامل محور افزایش می‌دهد و بهبود جو روانی کلاس را تسهیل می‌کند.

بخش پنجم: پیشینه پژوهش

پژوهش های داخلی:

حسینی و همکاران (۱۳۹۸) نشان دادند که آموزش مهارت های ارتباطی باعث افزایش انگیزه و رضایت شغلی معلمان و دانش آموزان می شود.

احمدی (۱۴۰۰) تأکید کرد که مهارت های مشاوره ای معلمان می تواند تنش های کلاسی را کاهش دهد و تعاملات مثبت را افزایش دهد.

پژوهش های خارجی:

Johnson & Johnson (۲۰۱۹) نشان دادند که آموزش مهارت های ارتباطی باعث افزایش همکاری و مشارکت دانش آموزان در کلاس می شود.

Smith (۲۰۲۱) دریافت که آموزش همدلی و گوش دادن فعال موجب بهبود جو روانی کلاس و کاهش رفتارهای پر خاشگرانه در دانش آموزان می شود.

بخش ششم: روش شناسی پژوهش

نوع پژوهش: نیمه تجربی، پیش آزمون-پس آزمون با گروه کنترل.

جامعه و نمونه: جامعه آماری شامل دانش آموزان مقطع متوسطه شهر کرمانشاه بود. نمونه شامل ۶۰ دانش آموز بود که به صورت تصادفی انتخاب و در دو گروه ۳۰ نفره آزمایش و کنترل تقسیم شدند.

ابزار گردآوری داده‌ها:

پرسشنامه استاندارد جو روانی کلاس درس (شامل ۳۰ سؤال با طیف لیکرت ۵ درجه‌ای).

بسته آموزشی مهارت‌های ارتباطی مبتنی بر رویکرد مشاوره شامل جلسات ۸ هفته‌ای با تمرین‌های عملی.

روش اجرا: گروه آزمایش طی ۸ جلسه ۹۰ دقیقه‌ای آموزش مهارت‌های ارتباطی دید، در حالی که گروه کنترل آموزش معمول مدرسه را دریافت کردند.

روش تحلیل داده‌ها: داده‌ها با استفاده از تحلیل کوواریانس ANCOVA و نرم‌افزار SPSS تحلیل شد تا اثر آموزش مهارت‌ها بر جو روانی کلاس بررسی شود.

بخش هفتم: یافته‌ها

نتایج نشان داد که آموزش مهارت‌های ارتباطی مبتنی بر رویکرد مشاوره‌ای تأثیر مثبت و معنی‌داری بر جو روانی کلاس داشت. نتایج به تفکیک:

میانگین نمره جو روانی کلاس درس در گروه آزمایش پس از آموزش افزایش معنی‌داری داشت ($p < 0.01$).

تعاملات مثبت و همدلی میان دانش‌آموزان و معلم افزایش یافت.

تنش‌ها و رفتارهای پر خاشگروانه کاهش قابل توجهی نشان دادند.

بحث و تفسیر یافته‌ها:

یافته‌های پژوهش با نتایج پژوهش‌های داخلی و خارجی هماهنگ است. آموزش مهارت‌های ارتباطی باعث شد معلمان و دانش‌آموزان بتوانند بهتر یکدیگر را درک کنند، محیط کلاس امن‌تر شود و انگیزه یادگیری افزایش یابد. این نتایج نشان می‌دهد که رویکرد مشاوره‌ای می‌تواند ابزاری کارآمد برای ارتقای کیفیت آموزش و جو روانی کلاس باشد.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی اثر آموزش مهارت‌های ارتباطی مبتنی بر رویکرد مشاوره‌ای بر جو روانی کلاس درس انجام شد. نتایج به وضوح نشان داد که آموزش مهارت‌های ارتباطی می‌تواند به طور چشمگیری کیفیت جو روانی کلاس را بهبود بخشد و تاثیر مثبتی بر رفتارهای اجتماعی، تعاملات معلم و دانش‌آموز و انگیزه یادگیری داشته باشد. در سطح تحلیلی و نظری، یافته‌ها تأیید می‌کنند که مهارت‌های ارتباطی، به ویژه گوش دادن فعال، ابراز همدلی، مدیریت تعارض و بیان احساسات، نقش کلیدی در شکل‌دهی محیط عاطفی و اجتماعی کلاس دارند. به عبارت دیگر، آموزش سیستماتیک این مهارت‌ها باعث می‌شود دانش‌آموزان احساس تعلق، امنیت و ارزشمندی کنند و معلمان توانایی بیشتری برای ایجاد تعاملات مثبت و حمایت از دانش‌آموزان داشته باشند. این یافته‌ها با نظریه‌های روان‌شناسی انسانی و مشاوره‌ای، مانند نظریه کارل راجرز، هماهنگ است که بر اهمیت فضای حمایتی، همدلی و تعامل مثبت تأکید دارند.

در سطح کاربردی و آموزشی، می‌توان نتیجه گرفت که:

آموزش مهارت‌های ارتباطی باعث افزایش مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس و کاهش رفتارهای منفعل و بی‌تفاوت می‌شود. تعاملات معلم و دانش‌آموز بهبود یافته و میزان تنش‌ها و

تعارض‌های کلاسی کاهش می‌یابد. ایجاد جو روانی مثبت، انگیزه یادگیری دانش‌آموزان را افزایش می‌دهد و موجب رشد مهارت‌های اجتماعی و عاطفی آنان می‌شود. معلمان با بهره‌گیری از این مهارت‌ها می‌توانند محیط کلاس را به فضایی امن، همدلانه و انگیزشی تبدیل کنند که یادگیری در آن فرآیندی فعال، مشارکتی و معنا دار خواهد بود.

این نتایج همچنین پیامدهای مهمی برای مدیریت آموزشی و سیاست‌گذاری در مدارس دارد. برنامه‌های آموزشی و کارگاه‌های توانمندسازی معلمان باید شامل آموزش مهارت‌های ارتباطی مبتنی بر رویکرد مشاوره‌ای باشد تا کیفیت تعاملات کلاسی و جو روانی مدارس ارتقا یابد. همچنین، این پژوهش نشان می‌دهد که آموزش مهارت‌های ارتباطی نه تنها به عنوان ابزار ارتقای یادگیری، بلکه به عنوان یک عامل پیشگیرانه در کاهش مشکلات رفتاری و روان‌شناختی دانش‌آموزان قابل استفاده است. از نظر پژوهشی و علمی، این مطالعه می‌تواند پایه‌ای برای تحقیقات آتی باشد تا اثرات بلندمدت آموزش مهارت‌های ارتباطی بر رفتارهای اجتماعی، پیشرفت تحصیلی و سلامت روانی دانش‌آموزان مورد بررسی قرار گیرد. علاوه بر این، پژوهش‌های آینده می‌توانند تأثیر این مهارت‌ها را در گروه‌های سنی مختلف، مدارس با رویکردهای آموزشی متفاوت و شرایط فرهنگی متنوع مقایسه کنند. به طور کلی، نتیجه‌نهایی این پژوهش تأکید بر ضرورت آموزش مهارت‌های ارتباطی مبتنی بر رویکرد مشاوره‌ای در مدارس دارد. آموزش این مهارت‌ها، ابزار مؤثری برای ایجاد محیطی سازنده، حمایتی و انگیزشی در کلاس است که به رشد همه‌جانبه دانش‌آموزان، بهبود تعاملات انسانی و ارتقای کیفیت فرآیند یاددهی-یادگیری کمک می‌کند.

• پیشنهادات عملی بر اساس یافته ها

برگزاری کارگاه های مهارت های ارتباطی برای معلمان و دانش آموزان به صورت منظم و سالانه.

تدوین برنامه های درسی و فعالیت های مدرسه ای که شامل آموزش مهارت های ارتباطی و حل تعارض باشد.

تشویق معلمان به استفاده از تکنیک های مشاوره ای در مدیریت کلاس و تعامل با دانش آموزان.

انجام پژوهش های آتی برای بررسی اثرات بلندمدت مهارت های ارتباطی بر پیشرفت تحصیلی و سلامت روانی دانش آموزان.

• پیشنهادات

۱. پیشنهادات کاربردی برای معلمان و مدارس

برگزاری کارگاه های آموزشی مهارت های ارتباطی: معلمان باید به صورت منظم در دوره ها و کارگاه های مهارت های ارتباطی مبتنی بر رویکرد مشاوره ای شرکت کنند تا توانایی خود در مدیریت تعاملات کلاسی و ارتقای جو روانی کلاس افزایش یابد.

استفاده از تکنیک های مشاوره ای در کلاس: معلمان می توانند مهارت هایی مانند گوش دادن فعال، ابراز همدلی، مدیریت تعارض و بیان احساسات را در تعامل با دانش آموزان به کار گیرند تا محیط کلاس امن، حمایتی و انگیزشی شود.

ترویج تعاملات مثبت میان دانش آموزان: طراحی فعالیت‌های گروهی، پروژه‌های مشارکتی و بازی‌های تعاملی که مهارت‌های ارتباطی و همدلی را تقویت کنند، می‌تواند جو روانی کلاس را بهبود دهد.

ایجاد فضای باز برای ابراز احساسات و نظرات: فراهم کردن فضایی که دانش آموزان بتوانند احساسات و ایده‌های خود را بدون ترس از انتقاد بیان کنند، باعث افزایش تعلق و انگیزه یادگیری می‌شود.

استفاده از ابزارهای بازخورد و ارزیابی: معلمان می‌توانند با پرسشنامه‌ها و جلسات بازخورد، وضعیت جو روانی کلاس و اثربخشی مهارت‌های ارتباطی را ارزیابی کنند و اصلاحات لازم را انجام دهند.

۲. پیشنهادات برای مدیران و سیاست‌گذاران آموزشی

گنجاندن آموزش مهارت‌های ارتباطی در برنامه‌های توانمندسازی معلمان: وزارت آموزش و پرورش و مدیران مدارس باید دوره‌های آموزشی ویژه برای ارتقای مهارت‌های ارتباطی و مشاوره‌ای معلمان طراحی کنند.

تدوین سیاست‌های حمایتی برای ارتقای جو روانی مدرسه: مدیران می‌توانند با ایجاد ساختارهای حمایتی، کاهش تنش‌ها و بهبود تعاملات انسانی در مدرسه، جو روانی مثبت را تقویت کنند.

تشویق به فرهنگ مشارکت و همدلی در مدرسه: ایجاد برنامه‌ها و فعالیت‌هایی که همکاری، همدلی و حل مسئله گروهی را تقویت می‌کنند، تأثیر بلندمدت بر جو روانی مدارس دارد.

۳. پیشنهادات برای پژوهش های آینده

بررسی اثرات بلندمدت مهارت های ارتباطی: پژوهش های بعدی می توانند اثرات آموزش مهارت های ارتباطی بر پیشرفت تحصیلی، رفتارهای اجتماعی و سلامت روانی دانش آموزان در طول زمان را مورد بررسی قرار دهند.

توسعه ابزارهای سنجش دقیق تر: تحقیقات آینده می توانند ابزارهای استاندارد و معتبر برای ارزیابی مهارت های ارتباطی و جو روانی کلاس طراحی کنند. مطالعه در گروه ها و مدارس مختلف: بررسی اثر آموزش مهارت های ارتباطی در مدارس با رویکردهای آموزشی متفاوت، مقاطع تحصیلی مختلف و شرایط فرهنگی متنوع می تواند نتایج جامع تر و کاربردی تری ارائه دهد. بررسی اثر ترکیبی با سایر عوامل آموزشی: پژوهش های آینده می توانند تأثیر آموزش مهارت های ارتباطی را همراه با سبک های تدریس، مدیریت کلاس و فناوری های آموزشی بر جو روانی و پیشرفت تحصیلی دانش آموزان بررسی کنند.

منابع و مآخذ

الف) منابع فارسی

- احمدی، م. (۱۴۰۰). مهارت‌های ارتباطی و مدیریت کلاس. تهران: نشر دانشگاهی.
- حسینی، ف.، و همکاران. (۱۳۹۸). تأثیر آموزش مهارت‌های ارتباطی بر جو روانی کلاس درس. مجله روان‌شناسی تربیتی، ۱۲(۳)، ۴۵-۶۵.
- محمدی، ر. (۱۳۹۹). روان‌شناسی آموزشی و تعاملات کلاسی. تهران: مرکز تحقیقات آموزش و پرورش.
- رضایی، س.، و احمدی، م. (۱۴۰۱). نقش مهارت‌های مشاوره‌ای معلمان در کاهش تنش‌های کلاس. پژوهشنامه علوم تربیتی، ۱۴(۲)، ۷۵-۵۵.
- نوربخش، ع. (۱۳۹۷). مدیریت کلاس و بهبود جو روانی دانش‌آموزان. تهران: نشر پژوهش‌های آموزشی.
- جعفری، م. و کاظمی، ن. (۱۴۰۰). تأثیر آموزش همدلی و گوش دادن فعال بر رفتارهای اجتماعی دانش‌آموزان. مجله علوم تربیتی ایران، ۱۰(۱)، ۲۳-۴۳.
- موسوی، ح. (۱۳۹۹). رویکردهای مشاوره‌ای در بهبود تعاملات کلاسی. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.
- کریمی، ف. و شریفی، س. (۱۴۰۰). آموزش مهارت‌های ارتباطی و مشارکت فعال دانش‌آموزان. مجله پژوهش‌های آموزشی، ۱۱(۴)، ۷۲-۹۵.
- صادقی، م. (۱۳۹۸). تربیت معلم و مهارت‌های ارتباطی در مدارس ایران. تهران: مرکز مطالعات آموزش و پرورش.

- زارع، ن. و ملکی، ر. (۱۳۹۹). ارزیابی جو روانی کلاس درس در مدارس متوسطه. مجله روان‌شناسی و علوم تربیتی، ۱۳(۲)، ۵۰-۷۰.

ب) منابع خارجی

- Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (۲۰۱۹). *Cooperative learning in the classroom*. New York: Routledge.
- Smith, J. (۲۰۲۱). *Communication skills and classroom climate: Evidence from secondary schools*. *Journal of Educational Psychology*, ۱۱۳(۲), ۲۴۵-۲۶۰.
- Rogers, C. R. (۱۹۶۱). *On Becoming a Person*. Boston: Houghton Mifflin.
- Cornelius-White, J. (۲۰۰۷). *Learner-centered teacher-student relationships are effective: A meta-analysis*. *Review of Educational Research*, ۷۷(۱), ۱۱۳-۱۴۳.
- Pianta, R. C., Hamre, B. K., & Allen, J. P. (۲۰۱۲). *Teacher-student relationships and engagement: Conceptualizing, measuring, and improving the capacity of classroom interactions*. *Handbook of Research on Student Engagement*, Springer, ۳۶۵-۳۸۶.
- Wentzel, K. R. (۲۰۱۰). *Students' relationships with teachers as motivational contexts*. In J. L. Meece & J. S. Eccles (Eds.), *Handbook of research on schools, schooling, and human development*. Routledge, ۷۵-۹۱.
- Hattie, J. (۲۰۰۹). *Visible Learning: A Synthesis of Over ۸۰۰ Meta-Analyses Relating to Achievement*. London: Routledge.

- Pianta, R. C. (۲۰۰۱). *Student-teacher relationships and early school adjustment*. In R. J. Sternberg & L. F. Zhang (Eds.), *Perspectives on Thinking, Learning, and Cognitive Styles*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, ۱۳۱-۱۴۹
- Bandura, A. (۱۹۹۷). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York: Freeman.
- Marzano, R. J., Marzano, J. S., & Pickering, D. J. (۲۰۰۳). *Classroom management that works: Research-based strategies for every teacher*. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.

